

जुम्ला जिल्लाका स्थाननामको अर्थतात्विक विश्लेषण

रामप्रसाद कँडेल
उपप्रध्यापक, मध्यपश्चिम विश्वविद्यालय, सुर्खेत
kandelrpskt@gmail.com

लेखसार

प्रस्तुत अध्ययन अनुसन्धानका उद्देश्य जुम्ला जिल्लाका स्थाननामको सङ्कलन गरी अर्थपरकविश्लेषण गर्नुमा केन्द्रितरहेको छ। यस लेखमामुख्य गरी क्षेत्रीय अध्ययन विधिको प्रयोग गरी स्थाननाम सङ्कलन गरिएको छ। प्रस्तुत अनुसन्धानमा गुणात्मक ढाँचाको प्रयोग गरिएको छ। जुम्ला जिल्लामा रहेका विभिन्न सामाजिक, सांस्कृतिक, नृवंशात्मक, ऐतिहासिक, जलशायबोधक, भौगोलिक आधारमा स्थाननामको सङ्कलन गरिएको छ। उक्त स्थाननामलाई विभिन्न उपशीर्षक र तालिकीकरण गरी विश्लेषण गरिएको छ। प्रस्तुत अध्ययनमा सङ्कलन गरिएका जुम्ला जिल्लाका जम्मा ६७ वटा स्थाननामहरू रहेका छन्। वनस्पतिबोधक स्थाननामहरू ४ ओटा रहेका छन्। इतिहास प्रस्तुत गर्ने स्थाननामहरू जम्मा ७ ओटा रहेका छन्। यसमा कोट शब्द लागेर बनेका ४ ओटा बनेका ऐतिहासिक सूचक स्थाननामहरू ३ ओटा रहेका छन् भने धार्मिक तथा सांस्कृतिक स्थाननामहरू ५ ओटा रहेका छन्। सामाजिक सन्दर्भ सूचक स्थाननामहरू जम्मा २० ओटा रहेका छन्। नेपाली र संस्कृत भाषाको प्रयोग भएका स्थाननामहरू रहेका छन् भने खस भाषाको प्रयोग भएका केही स्थाननामहरू रहेका छन्। भौगोलिक तात्पर्य सूचक सङ्कलित स्थाननामहरू १३ ओटा छन्। खस भाषा र नेपाली भाषाको प्रयोग भएका ८ ओटा स्थाननामहरू रहेका छन्। जलशायबोधक स्थाननामहरू ५ ओटा रहेका छन्। संस्कृत भाषाको प्रयोग भएका स्नातनामहरू धेरै छन्। सङ्कलित ५ ओटा स्थाननामहरू जातजातिसँग सम्बन्धित छन्। नेपाली खस भाषाको प्रयोग भएका नामहरू धेरै छन् भने नेपाली र संस्कृत भाषाको प्रयोग भएका एउटा मात्र स्थान छ। यसरी जुम्ला जिल्लाका स्थाननाममा विभिन्न किसिमका सामाजिक, सांस्कृतिक, ऐतिहासिक तथा नृवंशात्मक स्थाननामले जुम्ला जिल्लाको पहिचानलाई महत्व दिएको छ।

मुख्य शब्दावली: जुम्ला, स्थाननाम, अर्थतात्विक, खसभाषा

परिचय

जुम्ला जिल्ला २८-५८' देखि २९ ३०' उत्तरी अक्षांश, ८१-५१' देखि ८२-१८' पूर्वी देशान्तरसम्म २५३१ वर्ग कि.मी. क्षेत्रफलमा फैलिएको कर्णाली प्रदेश मा पर्ने पाँच दुर्गम हिमाली जिल्लाहरू मध्ये एक जिल्ला हो। भौगोलिक रूपमा दुर्गम भए तापनि इतिहासमा जुम्ला जिल्लाको महत्त्वपूर्ण पहिचान रहेको छ। नेपाल राज्यको एकीकरण हुनु पूर्व बाइसे राज्यहरूको मुख्य केन्द्रको रूपमा रहेको जुम्ला नेपाली भाषा र संस्कृतिको उद्गम स्थल पनि मानिन्छ। मध्यकालिन युगमा जुम्ला एक समृद्ध एवं शक्तिशाली राज्यको रूपमा रहेको तथ्य प्रष्ट हुन्छ। यस जिल्लाको सदरमुकाम रहेको खलङ्गामा सबभन्दा पहिले प्राचिनकालमा भारतबाट आएको चन्दननाथ बाबा सहित दुईजना ब्रम्हाचारीहरूले वस्ती बसाइ कृषि र शिक्षाको प्रचार प्रसार गरेका थिए भन्ने लोकोक्ति रहेको पाइन्छ। उत्तर र पूर्वबाट दुईओटा नागरूपी जुम्लाहा डाँडाहरू तिला र जवा दुई जुम्लाहा नदीको संगम भएकोले यस जिल्लाको नाम जुम्ला रहन गएको किम्वदन्ती छ। यातायात, संचार र आधुनिकिकरणको दृष्टिकोणले विकट र दुर्गम भए तापनि अति सुन्दर चम्किलो हिमाली चुचुराहरू, तालहरू र मनमोहक अनगिन्ती प्राकृतिक नदीहरूले सिंगारिएको जुम्ला प्राकृतिक सम्पदा र संस्कृतिको धनी जिल्ला मान्न सकिन्छ। यस जिल्लाको पूर्वमा डोल्पा, पश्चिम कालिकोट, उत्तर मुगु र दक्षिण जाजरकोटसँग सीमाना जोडिएको छ। यस जिल्लालाई ९ ओटा स्थानीय तहहरूमा विभाजन गरिएको छ। जसमा वर्तमान संघीय संरचना अनुसार यस जिल्लामा पातारासी गा.पा., गुठीचौर गा.पा., तातोपानी गा.पा., तिला गा.पा., हिमा गा.पा., सिँजा गा.पा. र कनकासुन्दरी गा.पा. र चन्दननाथ नगरपालिका रहेका छन् (जिल्ला प्रशासन कार्यालय, जुम्ला, २०७६)। यो नेपाली खस भाषाको उद्गम स्थल पनि हो। पौराणिक कथा अनुसार यो भूमि देवभूमि मानिन्छ। कर्णाली क्षेत्र पौराणिक रूपले अत्यन्तै महत्त्व राख्ने क्षेत्रको रूपमा रहेको पाइन्छ।

जुम्ला जिल्लाको नामकरण पौराणिक घटनासँग जोडिएको छ । सदरमुकाम खलङ्गामा रहेको स्वामी दत्तात्रेय मूर्तिलाई टोकन दुईओटा अजिङ्गर नाग आएछन् । नागले मूर्ती नजिक आउन नपाउदै स्वामी दत्तात्रेयको शक्तिले ती दुवै नागलाई भष्म गराइ दिनु भएछ । यसरी भष्म भएका ती नागहरू पछि जुम्ल्याहा पहाडको रूपमा देखिएछन् । यसरी जुम्ल्याहा शब्दको अपभ्रंश हुँदै त्यस ठाउँको नाम पनि जुम्ला भएछ । पछि जिल्लाको नाम राख्ने बेला त्यसैलाई आधार मानी जुम्ला रहन गएको हो भन्ने जनविश्वास रहेको छ । भौगोलिक रूपमा दुर्गम र विकट भएतापनि नेपालको इतिहासमा जुम्ला जिल्लाको महत्त्वपूर्ण पहिचान रहेको छ । नेपाल अधिराज्यको एकीकरण हुनुपूर्व बाइसे राज्यहरूको मुख्य केन्द्रको रूपमा रहेको जुम्ला नेपाली भाषा र संस्कृतिको उद्गम स्थल पनि मानिन्छ । मध्यकालीन युगमा जुम्ला एक सम्बृद्ध एवं शक्तिशाली राज्यको रूपमा रहेको तथ्य इतिहासबाट थाहा हुन्छ । यस जिल्लाको सदरमुकाम रहेको खलङ्गामा सबैभन्दा पहिला प्राचीनकालमा भारतबाट आएको चन्दननाथ बाबा सहित दुई जना ब्रह्मचारीले बस्ती बसाई कृषि र शिक्षाको प्रचारप्रसार गरेका थिए भन्ने इतिहास जुम्लामा रहेको छ ।

कुनै पनि स्थान वा ठाउँको नामलाई स्थाननाम भनिन्छ । स्थाननामहरू कुनै जातजाति, भौगोलिक अवस्थिति, भाषिक प्रयोगको प्रभाव, संस्कृति, संस्कार, धार्मिक, वनस्पति जन्य, त्यहाँ प्राप्त जीवजन्तु नदी, नाला, ताल तलैया भौगोलिक बनावट आदिका आधारमा स्थाननामको नामकरण गरिएको हुन्छ । स्थाननामले कुनै भौगोलिक स्थितिको परिचय दिन्छ । यसले त्यहाँको वैशिष्ट्यताको बोध गराउँछ । स्थाननामले कुनै बस्ती, गाउँ, नगर, दरा, जिल्ला, पाखा, पर्वत, चाडपर्व, मठमन्दिर र देवी देवताका स्थान मूर्ति आदिलाई पनि बुझाउँछ । कुनै पनि स्थाननामको नामकरण त्यहाँ बस्ने आदिवासीको भाषाबाट भएको पाइन्छ । विश्वभरका कैयन ठाउँ, सहर वा देशकै नाम त्यहाँका आदिवासीको भाषामा रहेको पाइन्छ । विशेषतः उत्तर तथा दक्षिण अमेरिकामा आदिवासीको भाषामा रहेका कयौँ स्थान र सहरका नामहरू भेटिन्छन् (तामाङ, २०७७, पृ. १) ।

यी स्थाननामहरू ले त्यहाँको धर्म संस्कृति, जातजाति, भूगोल आदिको जानकारी प्रदान गर्ने हुनाले यसको महत्व धेरै छ । स्थाननामहरू समाजमा विभिन्न जाति र निजको भाषिक विशेषताहरूको सञ्चयको महत्त्वपूर्ण स्रोतको रूपमा रहेका छन् । यिनले समाजमा जन्मिएर त्यसैबाट प्रभावित भई समाज माथिनै प्रकाश पार्ने कार्य गरेका हुन्छन् । जुनसुकै स्थाननामले पनि भौगोलिक अवस्थिति र त्यस स्थानसित सम्बन्धित कुनै न कुनै ऐतिहासिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, नृवंशात्मक, सामाजिक आदि तथ्यको सङ्केत दिएको हुन्छ (श्रेष्ठ, २०६७, पृ. xv) ।

स्थाननामसँग स्थानीय इतिहास, भूगोल, जनभाषा, संस्कृति पुरातत्व, लोकजीवन, लोकसाहित्य लगायत बहुआयामिक पक्ष जोडिएको हुन्छ (दुरा, २०७८, पृ. २) । स्थाननामको विवेचना र विश्लेषण गर्न त्यति सजिलो छैन किनभने युगानुकूल विभिन्न विषयहरूको परिवर्तन, क्षेत्रीय भाषाको उद्भव, विकास, संस्कृति र समाजको मानसिकता आदिबाट पनि यसको स्वरूप जटिल बनाउँछ । धेरै क्षेत्रमा यस्ता थुप्रै स्थाननामहरू मिल्दछन् । यी सबैको विवेचना र विश्लेषण कठिन देखिन्छ तर कतिपय सन्दर्भमा ऐतिहासिक ग्रन्थ, लोक प्रचलित किंवदन्तिहरू, भौगोलिक स्थिति, धार्मिक, सांस्कृतिक, सामाजिक गतिविधिहरूले भाषाको व्याप्त एवं सूक्ष्म निरीक्षणले स्थाननामको भाषावैज्ञानिक अध्ययनलाई सुस्पष्ट पार्न सकिन्छ ।

स्थाननामलाई भाषाशास्त्र मानवशास्त्र, जातिशास्त्र, लोकवार्ताशास्त्र, इतिहास, भूगोल वातावरण विज्ञान, ज्ञान अनुशासनसित सम्बन्धित अन्तर्ज्ञानात्मक अध्ययन पद्धतिमा आधारित विधा हो (भाटिया, १९७३, पृ. ३९८-३९९) । भाषाविज्ञान, मानवविज्ञान, भूगोल जातिविज्ञान, समाज, राजनीति, संस्कृति, पर्यावरण, पुरातत्व मिथकशास्त्र, वर्णनाशास्त्र, सुक्तिशास्त्र इत्यादिको अध्ययन स्थाननामको अध्ययनविना अपूर्ण हुन्छ ।

कर्णाली प्रदेश खस भाषा र खस सभ्यताको उद्गम स्थान हो । खस भाषाले साभ्ना नेपाली रूप लिदै गयो । पूर्व र दक्षिणतिर फैलियो अरू भाषाले राष्ट्रव्यापी रूप लिन सकेनन् तर नेपाली भाषाले त्यो अवसर प्राप्त गर्‍यो । यस प्रदेशमा १३ औँ शताब्दीमै रञ्जनालिपिमा लेखिएका शिलालेख भेटिएका छन् । जुनलिपि नेपालको गौरवको रूपमा देखिन्छ । यद्यपि हाल यो लिपिले मान्यता पाएको छैन र देवनागरी लिपिको प्रयोग भइरहेको छ । नेपालका सात प्रदेशका ७७ जिल्ला मध्ये जुम्ला जिल्ला पनि एक सुन्दर एवं रमणीय जिल्ला हो । यो नेपालको कर्णाली प्रदेश अन्तर्गतको हिमाली जिल्ला हो । यो खस भाषाको राजधानी भएकाले पनि विविध भाषा र संस्कृतिको धनी यो जिल्ला लोक साहित्यिक क्षेत्रमा निकै सम्पन्न छ । यहाँ प्रचलित विविध संस्कृतिक परम्पराका कारण यो जिल्ला अन्य जिल्लाभन्दा पृथक छ । यहाँका सामाजिक संस्कृति तथा मौलिक परम्पराले यस जिल्लालाई सम्पन्न बनाएको छ । यहाँका देवल, मठमन्दिर, प्राचीन अभिलेख तथा विविध सांस्कृतिक परम्पराले

यस जिल्लाको खस पहिचान झल्काएको छ । सुन्दर, शान्त, भूपरिवेष्टित यो ठाउँ भौगोलिक, आर्थिक, सामाजिक र राजनीतिक दृष्टिकोणले पनि एकदमै सुन्दर मानिन्छ । यहाँका वासिन्दा आ-आफ्नै किसिमको भेषभूषा, रहनसहन, चालचलन रीतिरिवाजमा आधारित छन् ।

समस्या कथन

जुम्ला जिल्लाको सिँजामा खस भाषाको उत्पत्ति र विकास भएको हो । यस प्रदेशका स्थाननामसँग कुन कुन भाषाको सम्बन्ध छ भन्ने विषय अनुसन्धानकर्ताको चासोको विषय रहेको छ । यस यस जिल्लाका स्थाननामका सम्बन्धमा विस्तृत अध्ययन गररेको पाइदैन । यसलाई नै अध्ययनको रिक्तता तथा समस्याका रूपमा लिइएको छ । त्यसैले कर्णाली प्रदेशका स्थाननामको अर्थतात्विक अध्ययन नै प्रस्तुत अध्ययनको मुख्य समस्याको रूपमा लिइएको छ । यस अनुसन्धानका मुख्य समस्याहरू निम्नानुसार रहेका छन् :

(क) जुम्ला जिल्लामा के कस्ता प्रचलित स्थाननामहरू रहेका छन् ?

(ख) जुम्ला जिल्लामा रहेका स्थाननामहरूको अर्थतात्विक विश्लेषण कसरी गर्न सकिन्छ ?

शोधको उद्देश्य

कर्णाली प्रदेशको जुम्ला जिल्लामा रहेका प्रचलित स्थाननामहरूको सङ्कलन गरी अर्थतात्विक विश्लेषण प्रमुख उद्देश्यमा केन्द्रित रहेको छ ।

औचित्य

स्थाननामहरू मानिसको इतिहासको धरोहरा र संस्कृतिको पहिचायक हुन् । यसमा मानिसको पहिचान दिने भाषा र संस्कार लुकेको हुन्छ । स्थाननामसँग जोडिएर आएका भाषाको अध्ययन गर्नु, भनेको सम्बन्धित भाषिक समुदायको धरोहरको अध्ययन गर्नु हो । कर्णाली प्रदेश अन्तर्गत जुम्ला जिल्लाका स्थाननामको अर्थपरक अध्ययन स्पष्ट हुनुका साथै यसको सामाजिक, भौगोलिक, ऐतिहासिक, आदिको सम्बन्ध थाहा पाउन यस अध्ययनले सहयोग पुग्ने छ । यहाँका स्थाननामको व्यवस्थित र विस्तृत अध्ययन हुन नसकेको स्थाननामहरू परिवर्तन भइरहेको हुँदा समयमा नै अध्ययन विश्लेषण गर्नु औचित्यपूर्ण रहेको छ । स्थाननामको उपयोगबाट नेपाली भाषाको विकास गर्न संस्थागत गर्न, शब्दभण्डारको विकास गर्न औचित्य रहेको छ । यस प्रदेशमा रहेका धार्मिक, सांस्कृतिक र ऐतिहासिक स्थाननामहरूको महत्त्व र अर्थ प्रदान गरी यसको संरक्षण सम्बर्द्धन र विकास गर्न सहयोग पुग्ने हुनाले पनि यो अध्ययन औचित्यपूर्ण रहेको छ ।

जुम्ला जिल्लाका स्थाननामको अर्थतात्विक विश्लेषणले स्थानीय पाठ्यक्रम निर्माण गर्न र त्यस अनुरूपको पाठ्यपुस्तक लेखनलाई सहयोग गर्ने, शब्दकोश निर्माणकर्तालाई स्थाननामको अर्थस्थिति र अर्थ प्रदान गर्ने हुनाले पनि औचित्यपूर्ण रहेको छ । प्रस्तुत अध्ययनबाट स्थाननाम र भाषाको अध्ययन अनुसन्धान गर्ने अनुसन्धानकर्ता, पाठ्यक्रमविद्, पाठ्यपुस्तक, पाठ्यपुस्तक लेखकलाई समेत मद्दत पुग्ने हुनाले यसको औचित्यपूर्ण र महत्त्व स्पष्ट हुन्छ ।

सीमा

प्रस्तुत अध्ययन समस्या कथन र उद्देश्यसँग लक्षित गरी देहायको सीमाभित्र रहेर सम्पन्न गरिएको छ :

१. प्रस्तुत अध्ययनमा कर्णाली प्रदेशका जुम्ला जिल्लाका स्थाननामहरूमा सीमित गरिएको छ
२. जुम्ला जिल्लाको सिँजा, हिमा, तिला, गुठीचौर, तातोपानी, पातारासी, कनकासुन्दरी गाउँपालिका र चन्दननाथ नगरपालिका पालिका कार्यालय रहेका स्थान र वडा कार्यालय रहेका स्थानलाई मात्र अध्ययनमा सीमित गरिएको छ ।
३. प्रस्तुत अध्ययनमा भाषावैज्ञानिक अध्ययनभित्र अर्थपरक अध्ययनमा मात्र सीमित गरिएको छ ।

पूर्वकार्यको समीक्षा

प्रस्तुत अध्ययन कर्णाली प्रदेशका जुम्ला जिल्लामा रहेका प्रचलित स्थाननामहरूको सङ्कलन गरी अर्थतात्विक विश्लेषणमा सहयोग पुग्ने गरी उपयोग गरिएका पाठ्यपुस्तक, सन्दर्भ पुस्तक, अनुसन्धानात्मक, जर्नल तथा विभिन्न शोधार्थीद्वारा तयार पारिएका शोधपत्र तथा शोध प्रबन्ध र पत्रपत्रिकालाई निम्नानुसार राखिएको छ :

स्थाननाम विज्ञानको अर्थ र परिभाषा

स्थाननाम पूर्वाह्रका भाषामा जीवित स्रोतहरू हुन् । कुनै क्षेत्र विशेष, जाति विशेष, भाषाविशेष, संस्कृति, सभ्यता, व्यवसाय, मानव, प्रकृति, ऐतिहासिक एवं प्रशासनिक दस्तावेज, मानिसका आस्था विश्वास आदिको व्यवस्थित अध्ययन स्थाननाम विज्ञानले गर्दछ । स्थाननाम मानव समूहमा जन्मिएर त्यसैबाट प्रभावित र प्रेरित भई त्यसै माथि यसले प्रकाश पार्ने हुँदा यसलाई कुनै न कुनै भाषाको अभिन्न अङ्ग भनिएको छ । जुनसुकै

स्थाननामले पनि भौगोलिक अवस्थिति वा त्यस स्थानीय सम्बन्धित कुनै न कुनै ऐतिहासिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, नृवंशात्मक, सामाजिक आदि तथ्यको सङ्केत दिएको हुन्छ (श्रेष्ठ, २०६७, पृ. ५७)। यसलाई लोप भइसकेका भाषाको परम्परित रूप र समसामयिक अवस्थामा जीवित विचको सम्पर्क स्थापित गर्ने पुलको रूपमा लिन सकिन्छ। यसको अध्ययनबाट हाम्रा परम्परा, संस्कार, भाषा, सभ्यता आदिको जानकारी प्राप्त हुन्छ।

स्थाननाम अध्ययनका आधार र पद्धति

स्थाननामविज्ञान बहुआयामिक विषय हो। अन्तर्ज्ञाननुशासनात्मक विषय भएको हुँदा यसको ठोस सिद्धान्त निर्माण हुनु कठिन भएको देखिन्छ। यसको अन्तर्सम्बन्ध मानव मूल्य, आस्था, विश्वास, परिकल्पना, भाषिक विशेषता, इतिहास, भूगोल, समाज, सभ्यता आदिसँग रहेको छ। स्थाननामको अध्ययनमा पूर्व र पश्चिमका अनुसन्धानदाताहरूले वर्णनात्मक पद्धति, तुलनात्मक पद्धति, भाषावैज्ञानिक पद्धति, क्षेत्र सर्वेक्षण पद्धति पुर्ननामकरण अध्ययन पद्धति आदिको उपयोग गरेको पाइन्छ।

पश्चिममा अमेरिकेली र युरोपेली अनुसन्धानाहरूले भिन्न तरिकाले स्थाननामको अध्ययन गरेका छन्। यसको मूलकारण भनेको अध्ययन गर्ने पद्धति र अध्ययन गर्ने स्थानले भिन्नता रहको देखाइएको छ। स्थाननाम विज्ञानसँग सम्बन्धित भएको महत्व अनुसन्धान र उपयुक्त पद्धतिको प्रयोग सन् १९५५मा भएको छ। एन्डाकोल्ट सिङ्गी जे द्वारा प्रकाशित स्टुलियन ओरिजिनल वर्ड्स एण्ड प्लेस नेम्स एण्ड देयर मिनिङ मा अस्ट्रेलियामा बसोवास गरी आएका विभिन्न जातजाति र तिको भाषाको परम्परित रूपको अध्ययन गरिएका छन्। उक्त अध्ययनमा स्थाननामहरूको भाषावैज्ञानिक पद्धतिको प्रयोग गरिएको छ। पश्चिममा स्थाननामकोश प्रकाशन भएको छ। इलर्ट इक्ललद्वारा लिखित दि कॅसाइस अक्सफोर्ड डिक्सनेरी अफ इङ्ग्लिस प्लेस नेम्स (सन् १९६०) प्रकाशन गरिएको छ। जर्मनी र इङ्ग्ल्याण्डका स्थाननामहरूका पछाडि जोडिन आउने इन शब्दांशको तुलनात्मक एवं भाषावैज्ञानिक अध्ययन प्रस्तुत गरिएको छ। पश्चिमेली विद्वानहरूले स्थाननाम विज्ञानमा विभिन्न आधार र पद्धतिहरूको प्रयोग गरी यसको अध्ययनमा विविधता ल्याएका छन्।

महादेशहरू चीन, एसिया, अमेरिका आदि स्थाननामहरूमा देखा पर्ने परिवर्तन र पुर्ननामकरण प्रक्रियाको चर्चा गर्दा पुर्ननामकरण अध्ययन पद्धतिको प्रयोग गरिएको छ। एडरिन रूपद्वारा लिखित प्लेस वेसी चेन्जेस सिन्स १९०० : ए वर्ड गेजेटियर नामक पुस्तकमा पुर्ननामकरणको गरिएको छ। यसरी नै अमिरन कर्टकनको दि रिलेसनसिप बिटविन टोपोनिभ एण्ड इफोनोमिक लाइफ इन इस्तान बुलै मा मध्ययुगका हस्ताशिल्प उद्योग एवम् स-साना व्यापार वाणिज्य प्रस्तुत गर्दा अर्थतात्विक पद्धति प्रयोग गरिएको छ।

भारतमा पनि स्थाननाम विज्ञानका आधारमा व्यापक अनुसन्धान भएको छ। कलकताको एसियाटिक सोसाइटीबाट प्रकाशित सन् १८९१ को जर्नल अफ एसियाटिक सोसाइटी अफ बेङ्गालमन् एल.ए. बाडेल को प्लेस एण्ड रिभर नेम्स इन दार्जिलिङ डिस्ट्रिक्ट एण्ड सिक्किम नाम लेख प्रकाशन गरिएको छ। उक्त दार्जिलिङ र सिक्किमका केही खोलानाला तथा स्थाननामको अर्थपरक अध्ययन गरिएको छ। त्यस अनुसन्धानमा वर्णनात्मक पद्धति र भाषावैज्ञानिक पद्धतिको प्रयोग गरिएको छ।

टंकप्रसाद न्यौपाने र अन्य (२०६७) द्वारा 'सामान्य भाषाविज्ञान' पुस्तक प्रकाशन गरिएको छ। यस पुस्तकमा भाषा र भाषाविज्ञानको परिचय, ध्वनिविज्ञान, वर्णविज्ञान, वाक्यविज्ञान अर्थविज्ञान, ऐतिहासिक भाषाविज्ञान र भाषिक परिवर्तन, नेपाली भाषा र नेपालका भाषाका भाषा विषयमा किताबमा उल्लेख गरिएको छ।

कृष्णप्रकाश श्रेष्ठ (२०६७) द्वारा प्रकाशित 'नेपाली स्थाननाम कोश' नामक पुस्तक प्रकाशन गरिएको छ। उक्त पुस्तकमा नेपालका जिल्लाको नाम, सदरमुकामका नाम, सहर, प्रमुख धार्मिक र ऐतिहासिक गरी जम्मा १८१८ स्थाननाम सङ्कलन गरिएको छ। यसभन्दा पहिले यस ग्रन्थलाई नेपाल राजकीय प्रज्ञापतिष्ठानले प्रकाशित गरेको थियो, जसमा जम्मा १२१० स्थाननाम प्रविष्ट थिए। सङ्कलित स्थाननामको अवस्थिति, व्युत्पतिको भाषिक, ऐतिहासिक, लौकिक व्याख्या गरिएको छ। स्थाननामको सैद्धान्तिक चर्चा पनि गरिएको छ। सैद्धान्तिक चर्चा गर्ने क्रममा स्थाननाम वर्गीकरणका आधारहरू नेपाली स्थाननामको उदाहरण दिई स्पष्ट पारिएको छ। यस पुस्तकमा स्थाननामको स्रोतलाई दुई भागमा विभाजित गरिएको छ। उत्तरी भेगका स्थाननाममा भोट बर्मेली भाषा परिवार र भाषा परिवार र दक्षिणी भेगका स्थाननाममा भारोपेली भाषा परिवारका सम्बन्ध रहेको देखाइएका छन्। भोट बर्मेली परिवारमा स्थाननाम जुंग, लुंग, ला, दा आदि प्रत्यय लागेर बनेका स्थाननामहरू यर, चौर, वेशी, कोट, गज, पुर आदि शब्दहरू जोडिएर स्थाननामहरू निर्माण भएको चर्चा गरिएको छ। यस पुस्तक कर्णाली प्रदेशका स्थाननामको विश्लेषण गर्नका लागि उपयोगी बनेको छ।

यज्ञेश्वर निरौला (२०७७) द्वारा 'सूदूरपश्चिमको पहाडी क्षेत्रमा बोलिने नेपाली भाषाका भाषिकाहरूको भाषावैज्ञानिक अध्ययन' शीर्षकमा विश्वविद्यालय अनुदान आयोगमा फ्याकल्टी रिसर्च निम्ति प्रस्तुत गरिएको छ। यस अध्ययनमा स्वाडेस (१९५५) का आधारभूत सय शब्दलाई आधार बनाइएको छ। आधारभूत सय शब्द सूदूरपश्चिमका भिन्न भिन्न भाषिका क्षेत्रका वक्ताबाट अनुवाद गराइ तिनै शब्दको आधारमा प्रत्येक भाषिका क्षेत्रका विचमा देखिएको भाषिकागत समानतालाई यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ। यस अनुसन्धानमा पठित र अपठित दुवै वर्ग समेट्नका लागि ३० वर्षलाई आधार मानेर ३० वर्ष माथिका महिला पुरुष र ३० वर्ष मुनीका महिला पुरुषलाई तयारी प्रश्न सोधिएको छ। यसमा कम्प्युटरको सफ्टवेयरको प्रयोग गरिएको छ। शब्दगत आधारमा बढीमा ८० प्रतिशत र घटीमा ६७ प्रतिशतसम्म समानता देखिएको छ। त्यसरी नै उच्चारणगत आधारमा बढीमा ८७ प्रतिशत र घटीमा ७८ प्रतिशतसम्म समानता देखिएको निष्कर्ष निकालिएको छ। यस अध्ययनका निम्ति सैद्धान्तिक खण्ड निर्माण गर्न सहयोग गरेको छ।

प्रस्तुत अध्ययन भन्दा पूर्व हुम्ली भाषी क्षेत्रका स्थाननामको शब्दकोश निर्माण, रूकुम जिल्ला स्थाननामको नमुना शब्दकोश निर्माण जाजरकोट दशेरा क्षेत्रका स्थाननामको नमुना शब्दकोश आदि निर्माण भएता पनि अर्थतात्विक र वार्षिक संरचनात्मक आधारमा स्थाननामहरूको भाषावैज्ञानिक अध्ययन गरिएको छैन।

अध्ययन विधि र प्रक्रिया

यस अध्यायमा अध्ययन विधि र प्रक्रिया अन्तर्गत अनुसन्धानको ढाँचा, जनसङ्ख्या तथा नमुना छनोट तथाङ्कको प्रकृति र स्रोत, तथाङ्क सङ्कलनका सामग्री निर्माण र मानकीकरण, तथाङ्क सङ्कलन विधि, तथाङ्कको व्याख्या विश्लेषण र अनुसन्धान प्रतिवेदनको ढाँचा राखेर अध्ययन गरिएको छ।

अनुसन्धानको ढाँचा

प्रस्तुत अध्ययन स्थाननामको जुम्ला जिल्लामा रहेका प्रचलित स्थाननामहरूको सङ्कलन गरी अर्थतात्विक विश्लेषण अन्तर्गत स्थाननामको अर्थपरक अध्ययनका लागि सम्बन्धित उत्तरदाताहरूको ज्ञान अनुभव र गहिरो बुझाई प्राप्त गरी अर्थपरक अध्ययन गर्न कसरी सकिन्छ भनी खोजी गर्न यो ढाँचाको उपयोग गरिएको छ।

जनसङ्ख्या र नमुना छनोट

अनुसन्धानमा सम्पूर्ण जनसङ्ख्या अध्ययन र विश्लेषण गर्न नसकिने भएकाले यस अनुसन्धान कार्यका लागि जुम्ला जिल्लामा रहेका सम्पूर्ण स्थाननामलाई जनसङ्ख्याको रूपमा लिइएको छ। ती स्थाननामहरू मध्ये जुम्ला जिल्ला अन्तर्गतका रहेका पालिका कार्यालय रहेका स्थाननामलाई नमुना जनसङ्ख्याका रूपमा लिइएको छ। उक्त स्थाननामलाई असम्भावनायुक्त नमुना छनोट अन्तर्गत उद्देश्यपूर्ण नमुना छनोट विधिभित्र पर्ने सुविधा जनक नमुना छनोट विधिको प्रयोग गरी नमुना छनोट गरिएको छ।

तथाङ्कको प्रकृति र स्रोत

यस अध्ययनमा स्थाननामको अर्थतात्विक अध्ययन सम्बन्धी गुणात्मक रूपबाट तथाङ्क सङ्कलन गरिएको छ। उक्त तथाङ्कहरूलाई स्थाननामको अर्थतात्विक अध्ययनसँग सम्बन्धित रहेको छ।

(क) प्राथमिक स्रोत

प्रस्तुत अध्ययनमा प्राथमिक स्रोतका रूपमा कर्णाली प्रदेशका जुम्ला जिल्लाका स्थानीय तह रहेका स्थाननामलाई लिइएको छ। ती स्थाननामहरूको धार्मिक सांस्कृतिक, ऐतिहासिक, भौगोलिक, जातजाति, वनस्पति, सामाजिक जलशायबोधकको अर्थ र भाषिक संरचनाका बारेमा प्रत्यक्ष भेटेर र फोन सम्पर्क गरेर स्थाननामहरू सङ्कलन गरिएको छ।

(ख) द्वितीय स्रोत

यस अनुसन्धानलाई विश्वसनीय र वैध बनाउनका लागि पूर्वकार्यको समीक्षामा समावेश गरिएका सन्दर्भ सामग्री, भाषाविज्ञानका पुस्तक, शब्दकोश, जर्नल, लेखरचना, शोधपत्र, शोधप्रबन्धलाई मूल आधार बनाइ द्वितीय स्रोतका सामग्रीबाट तथाङ्क सङ्कलन गरिएको छ।

तथाङ्क सङ्कलन विधि

यस अध्ययनलाई निष्कर्षमा पुऱ्याउनका लागि तथाङ्क सङ्कलनका विधिहरू यस प्रकार रहेका छन् :

(क) क्षेत्रीय अध्ययन विधि

यस अनुसन्धानमा क्षेत्रीय अध्ययन विधिको उपयोग गरिएको छ। जुम्ला जिल्लामा गई त्यहाँका पालिका रहेका स्थाननाम र वडा कार्यालय रहेका स्थाननामहरू सङ्कलन गरिएका छन्। तथाङ्क सङ्कलनका लागि अन्तर्वार्ता, फोनको प्रयोग गरिएको

छ। स्थाननामको अर्थका सन्दर्भमा सूचकहरूसँग छलफल गरी निष्कर्ष निकालिएको छ। अनुसन्धानलाई निष्कर्षमा पुऱ्याउन विश्लेषणात्मक विधिको समेत प्रयोग गरिएको छ। अनुसन्धान कार्य सम्पन्न गर्न सम्बन्धित उत्तरदाताहरूसँग अन्तर्निहित ज्ञान अनुभव र धारणा सङ्कलन गरी प्रत्यक्ष कुराकानी र टेलिफोन सम्पर्क गरी विधिहरूको अनुशरण गरिरहेको छ।

तथ्याङ्कको व्याख्या विश्लेषण

प्रस्तुत अनुसन्धान जुम्ला जिल्लाका स्थाननाम सङ्कलन गरी प्राथमिक र द्वितीय स्रोतबाट प्राप्त सामग्रीलाई गुणात्मक अध्ययन विधिका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ। सङ्कलित स्थाननामहरूलाई वस्तुबोधक, ऐतिहासिक सन्दर्भ सूचक, सामाजिक सन्दर्भ सूचक, भौगोलिक तात्पर्य सूचक, जलाशयबोधक, जातिबोधक, धार्मिक सांस्कृतिक रूपमा वर्गीकरण गरी अर्थतात्विक विश्लेषण गरिएको छ। उक्त स्थाननामलाई अर्थतात्विक विश्लेषणका आधारमा स्थाननामसँग जोडिन आएका शब्दलाई शब्द र त्यसको अर्थ तालिकामा प्रस्तुत गरी व्याख्या विश्लेषण गरिएको छ।

जुम्ला जिल्लाका स्थाननाम सङ्कलन

यस शोध अनुसन्धानका क्रममा कर्णाली प्रदेश अन्तर्गत रहेका जुम्ला जिल्लाका विभिन्न पालिकाका कार्यालय रहेका स्थान र वडा कार्यालय रहेका स्थाननामको सङ्कलन निम्नानुसार गरिएको छ :

१. उमगाड	चन्दननाथ ९, जुम्ला	३५. दाँत सिँजा ६,	जुम्ला
२. उर्धुचौतारा	पातारासी ६, जुम्ला	३६. देपाल गाउँ	गुठीचौर ५, जुम्ला
३. एयरपोर्ट	चन्दननाथ न.पा.१, जुम्ला	३७. देयार	कनका सुन्दरी ५, जुम्ला
४. ओदीहिमा	२ जुम्ला	३८. देवीडाँडा	सिँजा ४, जुम्ला
५. कनका सुन्दरी	न.पा. जुम्ला	३९. धवलमुडी	गुठीचौर १, जुम्ला
६. कयरकोट	तातोपानी ७, जुम्ला	४०. धाचुगाउँ	हिमा ७ जुम्ला
७. कुडारी	तिला ३, जुम्ला	४१. धूपीढुस्का	चन्दननाथ ८, जुम्ला
८. कुडी साङ्ला	गुठीचौर ३, जुम्ला	४२. धौलापानी	तातापानी ६, जुम्ला
९. कोटघर	कनकासुन्दरी ८ जुम्ला	४३. नराकोट	सिँजा ३, जुम्ला
१०. खाडापानी	कनकासुन्दरी २, जुम्ला	४४. परिमल चौर	चन्दननाथ न.पा.२, जुम्ला
११. खेतु	हिमा ४, जुम्ला	४५. पानीधारा	पातारासी ५, जुम्ला
१२. खोलीगाउँ	कनकासुन्दरी १, जुम्ला	४६. पिपलगाउँ	चन्दनना १०, जुम्ला
१३. गर्ज्याङ्कोट	गुठीचौर ५, जुम्ला	४७. फोइ चौर	सिँजा ५, जुम्ला
१४. गडीगाउँ	पातारासी १, जुम्ला	४८. बड्की	हिमा १, जुम्ला
१५. गुठीचौर	गुठीचौर गा.पा. जुम्ला	४९. बुध	हिमा ५, जुम्ला
१६. गोरूचौर	कनका सुन्दरी ६, जुम्ला	५०. मणिसाघु	गुठीचौर २, जुम्ला
१७. घोडासिम	तिला ६ जुम्ला	५१. महतगाउँ	चन्दननाथ ७, जुम्ला
१८. चन्दननाथ	न.पा. जुम्ला	५२. माभ्रघर	हिमा ६, जुम्ला
१९. चुलाकोट	तिला ५ जुम्ला	५३. मालभिड	चन्दननाथ ४, जुम्ला
२०. छिना	चन्दननाथ ६, जुम्ला	५४. मोक्ला	हिमा ३, जुम्ला
२१. छुमचौर	पातारासी ३, जुम्ला	५५. छछ राँकु	तातापानी १, जुम्ला
२२. जर्मी	तातापानी २, जुम्ला	५६. रानीपोखरी	चन्दननाथ ५, जुम्ला
२३. जाँच	सिँजा १, जुम्ला	५७. रावतवाडा	तिला ४, जुम्ला
२४. जुम्ला	जुम्ला	५८. रोकायवाडा	कनका सुन्दरी ७ जुम्ला
२५. जुम्लाकोट	तिला ८ जुम्ला	५९. लाम्रा	तातापानी ५, जुम्ला
२६. टोप्ला	तातोपानी ८ जुम्ला	६०. लिताकोट	तातोपानी ३, जुम्ला
२७. डिल्लीचौर	पातारासी ४, जुम्ला	६१. लुमदुवा	कनकासुन्दरी ३, जुम्ला
२८. डुण्डेली	तिला १, जुम्ला	६२. विष्टवाडा	सिँजा २, जुम्ला
२९. डुसिले	तिला ९, जुम्ला	६३. सिँजा	सिँजा गा.पा. जुम्ला
३०. तल्की	पातारासी २, जुम्ला	६४. सेरीबजार	तिला २ जुम्ला
३१. तातापानी	गा.पा. जुम्ला	६५. हाँकु	तातापानी ४, जुम्ला
३२. तिला	तिला गा.पा. जुम्ला	६६. हाटसिँजा	कनकासुन्दरी ४, जुम्ला
३३. तुही	तिला ७ जुम्ला	६७. हिमा	हिमा गा.पा., जुम्ला
३४. दशौदी	गुचौर ४, जुम्ला		

कर्णाली प्रदेशका स्थाननामको अर्थतात्विक अध्ययन

कर्णाली प्रदेशको जुम्ला जिल्लाका स्थाननामको अर्थतात्विक विश्लेषणबाट यस क्षेत्रमा भएका सामाजिक, ऐतिहासिक, जातजाति, भाषिक, व्यवहार, भौगोलिक, अवस्थिति, तालतलैया, नदीनाला, संस्कार, संस्कृति, प्रकृति, वनस्पति आदि विभिन्न पक्षहरूको सूक्ष्म विशेषताहरूको अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ। यस अध्ययनबाट कर्णाली प्रदेशमा बसोवास गर्ने जाति, वंश, सम्प्रदाय, मानसिक, आस्था विश्वास आदि पक्षहरू स्थाननामहरूबाट व्यक्त भएका छन्। यस अध्ययनमा सङ्कलन गरिएका स्थाननालाई निम्नानुसार वर्गीकरण गरिएको छ :

वस्तुबोधक / वस्तुविशेष बोधक स्थाननाम

कर्णाली प्रदेशको जुम्ला जिल्लामा रहेका प्रचलित स्थाननामहरूको सङ्कलन गरी अर्थतात्विक विश्लेषणमा स्थाननामहरूसँग सम्बन्धित सजिव र निर्जीव दुवै प्रकारका वस्तुहरूको अध्ययन गरिएको छ। स्थाननामहरूबाट वनस्पतिसँग सम्बन्धित फलफूल खाद्यान्न, विभिन्न पशुप्राणी सामाजिक जीवनका आवश्यकता रहन सहन आदि व्यक्त गरिएको छ। यस्ता स्थाननामहरू प्राकृतिक र सामाजिक पर्यावरणसँग आधारित रहेका छन्। निर्जीव वस्तु बोधक स्थाननामहरू भूतत्व एवं वैज्ञानिक आविष्कारमूलक विषयवस्तुसँग सम्बन्धित रहेको देखिन्छ। वस्तुबोधक स्थाननामहरूको अध्ययन यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ।

वनस्पति सूचक स्थाननाम

मूलरूप	अर्थ
पिपल गाउँ	पिपलको रुख भएको र त्यसको वरिपरी गाउँ बस्ती भएका हुनाले पिपल डाँडा भनिएको।
धुपिदुस्का	अग्लो दुस्को परेको ठाउँमा धुपीका रुख भएकाले धुपिदुस्कार स्थाननाम रहन गएको।
लिताकोट	१. तलतिर सिमसाइ जमिन र माथितिर कोट भएको हुदा लिताकोट राखिएको २. खस भाषामा खुर्सानिलाई लिता भनिने र त्यस ठाउँमा खुर्सानी प्रशस्त फल्ने भएकाले लिताकोट राखिएको।
देयार	देवदारका रुखहरू प्रशस्त मात्रामा पाइने भएकाले देवदार भन्दा भन्दै अपभ्रंश भएर देयार भनिएको।

प्रस्तुत अध्ययनका लागि सङ्कलन गरिएका स्थाननामहरू मध्ये वस्तुबोधक स्थाननामहरू ४ ओटा रहेका छन्। कत्यसरी नै आयुर्वेदिक औषधी वा जडिवुटी सूचक स्थाननामहरू ३ रहेका छन्। लता, वृक्ष सूचक स्थाननामहरू जम्मा १ ओटा रहेका छन्। डालेघाँस सूचक १ ओटा स्थाननाम रहेका छन्। भाषा प्रयोगका दृष्टले संस्कृत मूलका वनस्पति मूलका वनस्पति सूचक स्थाननामहरू ४ ओटा रहेका छन्।

ऐतिहासिक सन्दर्भसूचक स्थाननाम

स्थाननाम अध्ययनका सन्दर्भमा दक्षिण भारतको कुरनुल जिल्ला स्थिति सट्टानीकोन्डा नामक स्थाननाम माथि गरिएको अध्ययनले त्यस क्षेत्रमा उपलब्ध पुरातत्व खोजी निकाल्ने पुरातत्वविद्हरूलाई सहयोग पुऱ्याइएको छ। त्यो कारण उद्देश्य र पृष्ठभूमि कुनै न कुनै ज्ञानानुशासनसँग सम्बन्धित हुन्छ। कर्णाली प्रदेश स्थाननामको अर्थपरक अध्ययन गर्दा स्थाननामसित जोडिन आएका कोट, गढी, गौडा, शब्दहरू इतिहास सम्बन्धित रहेका छन्।

ऐतिहासिक सन्दर्भसूचक स्थाननाम

मूलरूप	अर्थ
कुडारी	१. केही वर्ष आगडि कशपय ऋषिको कुटी भएको त्यहाँ धेरै पढ्न लेख्न सिकाइने त्यहाँ धेरै कुराको छलफल हुने भएकाले। २. चारैतिश बेर सुरक्षित पारेको ठाउँ कुडार।
गुठीचौर	राजा बलीराज शाहीका सेना पण्डितहरूले ठाउँ ठाउँमा गुठीबाट उठाइ ल्याएको अन्नपात त्यहीं ल्याएर खानपिन गर्ने र बचेको बाँडिदिने भएकाले त्यहाँ प्रशस्त गुठी जग्गा भएको र त्यस गुठीको अन्न चन्दननाथ भैरवनाथ सिक चढाउँदै आएको हुँदा गुठीचौर नामकरण गरिएको।
गडीगाउँ	गडी वा गौडा नजिकै गाउँ भएकाले गडीगाउँ भनिएको।

कोतघर	त्यस ठाउँमा मल्ला राजाका सैनिकहरू बस्ने र त्यस घरमा हात हतियार राख्ने घर भएकाले कोत घर भनिएको पछि अपभ्रंश भई कोटघर नामकरण गरिएको ।
कायरकोट	बाइसे चौविसे राज्यलाई एकीकरण गर्न आउँदा बहादुर शाहलाई त्यस ठाउँमा रोकन नसकी कायरता देखाएकाले कायरकोट भन्दा भन्दै अपभ्रंश भई कयरकोट नामकरण भएको ।
जुम्लाकोट	जुम्ला र जाजरकोट जिल्लाको सीमाना छुट्टिने स्थान भएकाले वा जुम्लाको प्रवेशद्वारा भएकाले
जाँच	पुरानो राज्यको चेक जाँच गर्ने चेक पोष्ट भएकाले जाँच नाम राखिएको ।

यस अध्ययनका लागि सङ्कलन गरिएका स्थाननामहरू मध्ये कर्णाली प्रदेशको इतिहास प्रस्तुत गर्ने स्थाननामहरू जम्मा ७ ओटा रहेका छन् । यसमा कोट शब्द लागेर बनेका २ ओटा बनेका ऐतिहासिक सूचक स्थाननामहरू रहेका छन् । अरू स्थाननाममा गठीचौर, गडीगाउँ, कुडारी, कोतघर आदि स्थाननाम रहेका छन् ।

धार्मिक तथा सांस्कृतिक सन्दर्भसूचक स्थाननाम

कर्णाली प्रदेशमा रहेका धार्मिक तथा सांस्कृतिक धार्मिक तथा सांस्कृतिक स्थाननामहरूले धर्म, आस्था संस्कार विश्वासलाई जीवन्त पारेका छन् । यस्ता स्थाननामहरूले पुरातत्वविद्हरूलाई आकर्षण गरेको हुन्छ । विभिन्न जातजातिको वा सम्प्रदायको छुट्टाछुट्टै प्रकृतिको पहिचानलाई प्रतिविम्बित पारेका हुन्छन् । धार्मिक तथा सांस्कृतिक स्थाननामहरूले भाषिक तथा सांस्कृतिक दृष्टिले अलग अलग रहेका समुदायलाई एकताको बाटोमा लैजाने आधार बनाएका हुन्छन् । यस प्रकारका स्थाननामहरूको अध्ययन तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

मूलरूप	अर्थ
देवी डाँडा	अग्लो डाँडामा देवीको मन्दिर भएको हुनाले देवीको नामबाट रहन गएको ।
चन्दननाथ	भारतको काश्मिरबाट लगभग वि.सं. १३०० मा घुम्दाघुम्दै आएका सिद्धबाबा त्यहाँ पुगेपछि एक आपसमा छल गरी आफ्नो रूपलिन थालेको र एक जना श्रीखण्ड चन्दनमा लुकेको हुनाले पछि अर्को सिद्धबाबाले उनको नाम चन्दननाथ राखे भने अर्को सिद्धबाबा बटुको (कचौरा) मा लुकेको हुनाले यिनको नाम बटुक भैरव राखिएको यसैबाट चन्दननाथ न.पा. राखिएको ।
कनका सुन्दरी	हाट (सिजाको दक्षिणतर्फ बाइसे राजाको दरबार भएको दरबार नजिकै कनका सुन्दरी भगवतीको मन्दिर भएकाले त्यसैबाट नामकरण गरिएको ।
धवलमुडी	१. कुनै कसर नभएका निर्मल, स्वच्छ देवताहरूको टाउको (मुडी) भएको । २. सर्पको टाउकोमा धमिलो आकारको मणि भेटिएकाले धवतामुडी भनिएको ।
देवीडाँडा	अग्लो डाँडामा देवीको मन्दिर भएको हुनाले देवीको नामबाट रहन गएको ।

प्रस्तुत अध्ययनमा धार्मिक तथा सांस्कृतिक स्थाननामहरू ६ ओटा रहेका छन् । खस भाषाको प्रयोग गरिएको एउटा स्थाननाम रहेको छ । नेपाली र संस्कृत भाषाको प्रयोग भएका स्थाननामहरू पाँच ओटा रहेका छन् ।

सामाजिक सन्दर्भसूचक स्थाननाम

कर्णाली प्रदेशका सामाजिक स्थाननामहरूले त्यहाँको रीतिरिवाज तत्कालीन कानुनी व्यवस्था, विधि विधान प्रशासनिक व्यवस्था, सामाजिक संरचना र त्यस समयको भाषिक व्यवहार आदिलाई व्यक्त गरेका छन् । यिनै स्थाननामहरूबाट यस प्रदेशको समाज र सभ्यताको उद्घाटन गरिएको छ । सामाजिक सन्दर्भ सूचक स्थाननामहरूको अर्थपरक अध्ययन यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ ।

मूल रूप	अर्थ
नराकोट	अग्ला डाँडामा कोट भएको हुँदा
फोइ चौर	फोइ गाउँबाट गाईवस्तु लिएर पाल्ने गरेको स्थान भएकाले फोइचौर भनिएको ।
बडुकी	सिँजामा आउने मानिसलाई चेक जाँच गरी सकेपछि अगाडि बढ्न दिने वा हटाउने (बडुकी/घटु) भएको स्थान रहेकाले बडुकी हुन गएको ।

माझघर	गाउँको बिचमा वा घरहरूको माझ घर भएकाले माझघर भनिएको ।
घोरल सिम	जङ्गली जनावर घोरलहरू बस्ने स्थानमा मानिसको बस्ती बसेपछि घोडासिम रहेको ।
तुही	ठूलो गाउँबाट अलग भएर (तुहिएर) सानो बस्ती बसेको स्थान भएकाले तुही नामकरण भएको ।
मणि साघु	माथितिर मणि गाउँ तल खोलामा (साघु) भएको मणि गाउँ र साघुलाई जोडेर मणिसाँघु नामकरण गरिएको । २. मणि (नरम) मूल्यवान वस्तु ३. उत्कृष्ट उत्तम वस्तु वा व्यक्ति र
कूडी साइला	साइला वा सिक्री जस्तो तलामाथि मिलेको गाउँ वा बस्ती भएको हुँदा ।
गर्ज्याङकोट	टाकुरे राजाहरूको समय देखिनै त्यस ठाउँमा मानिसहरूले थर्काउने, हप्काउने ठूलो आवाज निकालेर बोल्न भएकाले गर्ज्याङकोट रहेको पछि अपभ्रंश भई गर्ज्याङकोट भएको ।
दशौदी	भुरे टाकुरे राजाका पालामा कर (तिरो) ठेक्का लिने सङ्कलन गर्ने स्थान भएकाले । २. कुनै निश्चित अवधिमा सयकडा दसका हिसाबले लाग्ने (व्याज) दस्तुर उठाउने ठाउँ ।
देपाल गाउँ	सम्पन्न मानिसहरू बस्ने कालीकोट र जुम्लाको राजधानी भएको दान दिने ठाउँ ।
हाँक	हाँकको अर्थ चलाउनु त्यस ठाउँमा सिँजा राज्यको चेक पोष्ट भएको त्यसबाट अगाडि बढाउन हाँक (घोडा हाक) बाट हाँक भएको ।
छुम चौर	छुमका व्यक्तिहरूको सम्पत्ति वा जग्गा भएकाले छुमचौर राखिएको
उर्धु चौतारा	१. चेकपोस्ट भएको र त्यहाँ भारी विसाउने ठाउँ चौतारो भएकाले उर्धु चौतारा भनिएको । २. उधुम नामका ऋषिले तपस्या गरेको ठाउँ भएकाले उधुम भन्दा मन्दै उर्धु चौतारा भनिएको ।
यएरपोर्ट	विमान स्थल नकै भएको स्थान भएकाले एयरपोर्ट भनिएको ।
परिमल चौर	१. परिमल भन्ने व्यक्तिको नामबाट भएको जग्गा पा चौरबाट परिमल चौर रहेको ।
गोरू चौर	पहिला गाई गोरू चराउने चौर भएको हुनाले गोरू चौर भनिएको ।
मोक्ला	बढी मालिका जाने गोर्खालीबाट मौजा/कर उठाउने स्थान भएकाले मोक्ला भनिएको ।
धाँचु गाउँ	त्यसको आकार डल्लो परेको भूभाग भएको गाउँ भएकाले धाँचुगाउँ भनिएको ।
राँकु	त्यस ठाउँमा राती (दियालो) मा राँको बाले जस्ता देखिने किम्बदन्ती अनुसार राँका रहेको ।

सामाजिक सन्दर्भ सूचक स्थाननामहरू जम्मा २० ओटा रहेका छन् । नेपाली र संस्कृत भाषाको प्रयोग भएका स्थाननामहरू रहेका छन् भने खस भाषाको प्रायेण भएका केही स्थाननामहरू रहेका छन् । खस भन्दा संस्कृत नेपाली भाषाबाट मात्र प्रयोग गरिएका स्थाननामहरू धेरै छन् ।

भौगोलिक (भूभौतिक) तात्पर्यसूचक स्थाननाम

स्थाननामको उत्पत्ति मानवजातिलाई भौगोलिक, ऐतिहासिक सामाजिक एवं प्राकृतिक सम्पत्तिको संरक्षण गर्ने काममा प्रेरणा दिएको हुन्छ । यसरी नै हावापानी पशुपंक्षी, खोलानाला आदिका आवाज जस्ता पक्षहरूले त्यहाँका स्थाननामहरूको प्राकृतिक वातावरण र भूतत्वको संज्ञा दिएका हुन्छन् । कर्णाली प्रदेशका भूभौतिक, वातावरण, भूगोल प्रकृति आदिलाई अध्ययन गर्ने स्थाननामहरू निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएका छन् ।

मूलरूप	अर्थ
डिल्ली चौर	फराकिलो ठाउँ दिल्ली जस्तो समथर चौर भएकाले डिल्लीचौर भनिएको ।
मालभिड	तल गाउँ माथितर मालुवा बस्ने भीर भएले मालाभिड भनिएको (माला मालुवा भिड भीर)
लुम दुवा	ठूलो चौरमा भएको गाउँ खस भाषामा (लुम : गाउँ र दुवा : चौर) भनिएको ।
हाट सिँजा	दुबैतिर हिम नदीले घेरिएको बिचमा रहेको भूभाग /पुरानो हाट (व्यापार) लाग्ने स्थान सिँजा भएकाले हाट सिँजा भनिएको ।
बुअ	धेरै थरीका बस्ती बसेको ठाउँ भएकाले बुअ भनिएको ।
जुम्ला	जुम्ल्याहा (दुई ओटा) डाँडाहरु भएको ठाउँ भएको हुनाले जुम्ल्याहा रहन गएको
ओदी	ओसिलो वा चिस्यान भएको गलेको जमिन (ओदो) जमिन
चुला कोट	चुला आकारका डाँडा भएकाले चुलाकोट नामकरण गरिएको,
खेतु	खेतै खेतमा बस्ती भएकाले खेतु भनिएको ।
जुम्ला	जुम्ल्याहा (दुई ओटा) डाँडाहरु भएको ठाउँ भएको हुनाले जुम्ल्याहा रहन गएको
सेरी बजार	नदीले बगाएर लगेको मलिलो माटोको बगरमा बसेको बस्ती भएकाले सेरी बगर भएको ।
दाँत	हात्तीको दात जस्तो आकारको डाँडा भएकाले दाँते नामकरण गरिएको ।
तल्की	पहाडको तलतिर बस्ती भएको गाउँ भएकाले ।

भौगोलिक तात्पर्य सूचक सङ्कलित स्थाननामहरू १३ ओटा छन् । खस भाषा र नेपाली भाषाको प्रयोग भएका ८ ओटा स्थाननामहरू रहेका छन् । त्यसरी नै संस्कृत नेपाली भाषाको प्रयोग ५ ओटा स्थाननाममा रहेका छन् ।

जलाशयबोधक स्थाननाम

पानी र पानीका स्रोतसँग सम्बन्धित स्थाननामहरू जलाशयबोधक स्थाननामहरू हुन् । नदी, खोला, नाला, ताल तलैया, मूल, मुहान आदिको विशेषताहरूका आधारमा राखिएका स्थाननामहरूले त्यस क्षेत्रको स्थाननामको प्रतिनिधित्व गरेका हुन्छन् । पानीका स्रोतको उद्गम स्थल, मानव, जीव, वनस्पति र पर्यावरणमा पारेको प्रभाव आदिले यस्ता स्थाननामले त्यसको पहिचान गराएका हुन्छन् ।

मूलरूप	अर्थ
सिँजा	सिँजा खोलाको फाँटमा बसालेको बस्ती भएको हुनाले सिँजा नामकरण गरिएको ।
हिमा	हिमालमा मुहान भई बग्ने नदी भएकाले हिमा भनिएको ।
तिला	तिला नदीका नामबाट नामकरण भएको ।
डुन्डेली	खोच परेको खोला डुन्डेली खोला भएकाले ।
तातोपानी	बाह्रै महिना उम्लेको जस्तो पानी आइरहने धारा भएकाले यसको नाम तातोपानी रहेको ।
जर्मी	मानिसलाई ज्वरो आउँदै जस्तो वाफ आउने पानीको (जर्मी/ज्वरो) धारा भएको हुँदा
लामीरह	लामीरह भन्ने ताल भएको र लामी रह भन्दा भन्दै अपभ्रंश भई लाम्रा नामबाट रहेको ।
उमगाड	त्यस ठाउँको सिरानमा उम भन्ने गाउँ छ र त्यस ठाउँबाट बगेर आउने खोला भएकाले उम गाड भनिएको (उम+माथि गाडा- खोला) ।
खोली गाउँ	खोलाको नजिकै गाउँ भएकाले खोली गाउँ राखिएको खोली गाउँ भन्दा भन्दै खोली गाउँ भनिएको ।
धमिलो पानी	१. त्यहाँ एउटा कुवा (नाउलो) मा धमिलो पानी आउने भएको, धमिलो पानीबाट धौलापानी अपभ्रंश भएको ।
खाडा पानी	माथि पधारिलो ठाउँ (खाडा) बाट बग्ने पानी भएकाले खाडापानी भनिएको ।
पानी धारा	पानीका धाराहरू भएको स्थानलाई पानीधारा भनिएको ।
रानीपोखरी	रानीको नामबाट राखिएको पोखरी भएकाले रानीपोखरी भएको

प्रस्तुत अध्ययनमा सङ्कलित जलाशयबोधक स्थाननामहरू १३ ओटा रहेका छन् । संस्कृत भाषाको प्रयोग भएका स्थाननामहरू धेरै छन् । उक्त स्थाननामहरू स्थान विशेष जल तथा पानीसँग जोडिएका स्थाननामहरू बढी रहेका छन् ।

जातजातिबोधक स्थाननाम

जातजातिको उद्गम स्थल बसोबास गर्ने क्षेत्र, त्यस जातिसँग सम्बन्धित पहिचान आदिका आधारमा राखिएका स्थाननामहरूको जातजातिबोधक स्थाननामहरू हुन् । यस प्रकारका स्थाननामहरूमा जातजातिको धर्म, धार्मिक (स्थल, संस्कार, संस्कृति, प्रचलन आदि कुराहरूको आधार स्थाननामहरू राखिएका छन् । स्थाननामहरूले जातीय सभ्यताको निर्देश गरेका छन् । यस अध्ययनमा प्रस्तुत गरिएका कर्णाली प्रदेशका जातजातिका आधारमा राखिएका स्थाननामहरू निम्नानुसार रहेका छन् :

मूलरूप	अर्थ
रावत बाड	रावत थर भएका मानिसहरूको बस्ती बसेको हुँदा रावतबाडा भनिएको ।
महत गाउँ	महत थरका मानिसहरूको बस्ती बढी भएकाले उनीहरूकै थरबाट महत गाउँ राखिएको ।
रोकाय बाडा	रोकाय थर भएका क्षेत्री जातिको बसोबास भएको स्थान भएकाले रोकायबाडा भनिएको ।
विष्ट बाडा	विष्ट जातिहरूको बसोबास गरेको हुनाले विष्टबाडा राखिएको ।
छिना	छिनाल थरका मानिसहरूको बसोबास भएको गाउँ भएकाले छिना रहन गएको ।

यस अध्ययनमा सङ्कलित ५ ओटा स्थाननामहरू जातजातिसँग सम्बन्धित छन् । नेपाली खस भाषाको प्रयोग भएका नामहरू धेरै छन् भने नेपाली र संस्कृत भाषाको प्रयोग भएका एउटा मात्र स्थान छ । त्यसरी नै नेपाली भाषाको प्रयोग भएका स्थाननाम पनि रहेका छन् ।

निष्कर्ष

प्रस्तुत अध्ययनमा सङ्कलन गरिएका स्थाननामहरू मध्ये वनस्पतिबोधक स्थाननामहरू ४ ओटा रहेका छन् । इतिहास प्रस्तुत गर्ने स्थाननामहरू जम्मा ७ ओटा रहेका छन् । यसमा कोट शब्द लागेर बनेका ४ ओटा बनेका ऐतिहासिक सूचक स्थाननामहरू ३ ओटा रहेका छन् भने धार्मिक तथा सांस्कृतिक स्थाननामहरू ५ ओटा रहेका छन् । सामाजिक सन्दर्भ सूचक स्थाननामहरू जम्मा २० ओटा रहेका छन् । नेपाली र संस्कृत भाषाको प्रयोग भएका स्थाननामहरू रहेका छन् भने खस भाषाको प्रयोग भएका केही स्थाननामहरू रहेका छन् । भौगोलिक तात्पर्य सूचक सङ्कलित स्थाननामहरू १३ ओटा छन् । खस भाषा र नेपाली भाषाको प्रयोग भएका ८ ओटा स्थाननामहरू रहेका छन् । जलाशयबोधक स्थाननामहरू ५ ओटा रहेका छन् । संस्कृत भाषाको प्रयोग भएका स्नातनामहरू धेरै छन् । सङ्कलित ५ ओटा स्थाननामहरू जातजातिसँग सम्बन्धित छन् । नेपाली खस भाषाको प्रयोग भएका नामहरू धेरै छन् भने नेपाली र संस्कृत भाषाको प्रयोग भएका एउटा मात्र स्थान छ । यसरी जुम्ला जिल्लाका स्थाननाममा विभिन्न किसिमका सामाजिक, सांस्कृतिक, ऐतिहासिक तथा नृवंशात्मक स्थाननामले जुम्ला जिल्लाको पहिचानलाई महत्व दिएको छ ।

कृतज्ञता ज्ञापन

प्रस्तुत आलेख विश्वविद्यालय अनुदान आयोगद्वारा विश्वविद्यालय अनुदान आयोगबाट आ.व. २०७७/७८ को लागि लघु अनुसन्धान विकास र नवप्रवर्तन अनुदानअर्न्तगतको प्रयोजनार्थ प्रदान गरिएको अनुसन्धानवृत्तिसँग सम्बन्धित रहेको छ । यसका निमित्त विश्वविद्यालय अनुदान आयोग सानोठिमी भक्तपुरप्रति हार्दिक आभार प्रकट गर्दछु ।

सन्दर्भ सामग्री

अग्रवाल सरयुप्रसाद (ई.१९७३), अवध के स्थाननामौका भाषावैज्ञानिक अध्ययन, लखनउ: हिन्दी समिति ।
अधिकारी, सुर्यमणि (२०६१), खस साम्राज्यको इतिहास, काठमाडौँ : भुँडीपुराण प्रकाशन ।
एन्डाकोल्ट सिड्नी जे, (सन् १९५५), अस्टेलियन एवोरिजिनल वर्डस एण्ड प्लेस नेम्स एण्ड डेयरमिनिड मेलवर्न, जर्जियन हाउस, न.स. ।

ढकाल, शान्तिप्रसाद (२०६७), सामान्य भाषाविज्ञान, काठमाडौँ : शुभकामना प्रकाशन ।

- द्विवेदी, राकेश नारायण (सन् २०१२), स्थाननाम : समय के साक्षी, (ललितपुर जनपथ के सन्दर्भ मे), कानपुर : जानकी प्रकाशन ।
- बोगटी, गोरखबहादुर (२०७५), कर्णाली प्रदेश विगत वर्तमान र समृद्धिका सम्भावनाहरू, काठमाडौं : अल्का प्रिन्टिड हाउस ।
- वाडेल, एल.ए. (सन् १८९१), प्लेस एण्ड रिभर नेम्सइन दार्जिलिङ डिस्ट्रिक्ट एण्ड सिक्किम, जर्नल अफ एसियाटिक सोसाइटी अफ बेङ्गाल ।
- श्रेष्ठ, कृष्णप्रकाश (२०६७), नेपाली स्थाननामकोश, काठमाडौं: हिमाल किताब प्रकाशन ।
- श्रेष्ठ, कृष्णप्रकाश (२०३८), नेपालका स्थाननामको विवेचना : नेपाली संस्कृति विविध पक्ष, काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठान ।
- श्रेष्ठ, कृष्ण प्रकाश (२०४४), नेपाली स्थाननाम कोश, काठमाडौं : हिमाल किताब प्रकाशन ।
- सिलमा सेभरेना, (सन १९७३), टोपोनिभि अफ कन्नड, बोम्बे : पपुलाइ प्रकाशन ।
- दुरा, यामबहादुर (२०७८), ठाउँका नाममा राजनीति, समाधान राष्ट्रिय दैनिक (वर्ष १२, अङ्क, ३०९) ।
- भाटिया, कैलाशचन्द्र (१९७३), भाषाभूगोल (प्र. सं.) , लखनऊ : राजर्षि पुरुषोत्तम टंडन प्रकाशन ।
- निरौला, यज्ञश्वर (२०७७), सुदूरपश्चिम पहाडी क्षेत्रमा बोलिने नेपाली भाषाका भाषिकाहरूको भाषा वैज्ञानिक अध्ययन, भक्तपुर : पञ्चकोटि रिसर्च, विश्वविद्यालय अनुदान आयोग ।
- न्यौपाने, टंकप्रसाद र अन्य (२०६७), सामान्यभाषाविज्ञान, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।